

ԼԻԼԻԹ ՍԻՄՈՆՅԱՆ
պարսկական գիր. թեկնածու, ՀԱԻ

ՏԻԵՋԵՐԱԿԱՆ ԹՈՂՈՒՆԸ ՀԱՅ ԱՌԱՍՊԵԼԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Թումանյանի «Արծիվն ու կաղնին» հայտնի բանաստեղծությունը մշակումն է ժողովրդական մի ավանդազրույցի, որը հեղինակը լսել էր Լոռիում իր քեռուց¹: Ծագումով ժողովրդական այս պատումի առավել առասպելական մոտիվը, թերևս, արծվի անօրինակ երկարակեցությունն է: Արծիվները համարվում են առավել երկարակյաց թռչուններ, սովորաբար ապրում են ոչ ավելի, քան 50-60 տարի², մինչդեռ Թումանյանի լեզենդում հինգհարյուրամյա արծիվը դեռ ընդունակ է թռչելու: Այս մոտիվը հուշում է, որ պատումը հնամենի առասպելական մի բեկոր է:

Լոռուց շատ հեռու՝ Շատալսի Կաճեթ գյուղում, արծվի մասին պատմվել է մեկ այլ ավանդազրույց, որը մշակել է Ա. Դեկանյցը: «Արծվի վերածնունդը» փոքր պատմվածքում տղան հարցնում է պապին, թե քանի տարի է ապրում արծիվը: Պապը պատասխանում է. «Իմացածովս՝ արծիվը ոչ մահ ունի, ոչ էլ ծերություն», եւ իբրեւ իր խոսքերի հիմնավորում՝ պատմում է առասպելը. «Երբ արծիվն զգում է, որ ծերանում է, նա հավաքում է իր ամբողջ ուժը, թափ է տալիս հզոր թեւերը եւ բարձրանում է երկինք՝ դեպի մայր արեգակը: Մխրճվելով արեւի շողերի կրակի մեջ՝ նա մնում է այնքան, մինչեւ ողջ մարմինը շիկանում է: Ապա անմիջապես սուրում է ցած եւ սուզվում լեռնային լճի սառը ջրերի մեջ: Զրից դուրս է գալիս, թռչում դեպի ամենաբարձր սարի գագաթը, կոնչում է եւ, թոթափելով հին փետուրները, երիտասարդանում»³: Առասպելական այս զրույցը արձանագրված է նաեւ առակի ձևով. «Արծուին յորժամ ծերանայ՝ բարձրանայ մինչեւ ի տապ արեգականն, եւ ջերմանայ եւ գայ ի վերուստ մեծ լոռութեամբ: Եւ իջեալ ի սառն

¹ Ս. Մելքոնյան, Հովհաննես Թումանյանի լեզվի էվոլյուցիան 80-90-ական թվականներին, ԼՀԳ, 1979, թ. 8, էջ 32:

² А. Брем, Птицы, т. 1, Москва, 1999, с. 211. Խոսքը մարդու խնամքի տակ գտնվող արծիվների մասին է: Բնության մեջ նրանց կյանքը կարող է ավելի կարճ լինել:

³ Ա. Դեկանյց, Կաճեթա ծոեր, Երևան, 1974, էջ 26-27:

աղբիւր մկրտի, եւ ելեալ թաւալի. եւ թափի 'ի նմանէ հնացեալ փետուրս նորա. եւ նա մանկանայ եւ նորոգի ամենեւին»⁴: Հավանաբար այս առասպելի մի մոտիվ է պահպանվել Ագաթանգեղոսի հետեւյալ հատվածում. «Բուսուցանես յերկրէ զոսկերս մարդկան, դալարացուցանես, նորափետուր զարդարես իբրեւ զարծուիս՝ զսիրելիս քո տէր»⁵:

Այս պոլեմն կրկնում է, հավանաբար, Ք. հ. Ա. դարում Ալեքսանդրիայում գրված⁶ եւ բազմաթիվ լեզուներով (այդ թվում՝ ռուսերեն) թարգմանված «Ֆիզիոլոգ» ("Physiologus") գրքում արծվին վերաբերող հատվածը, այն տարբերությամբ, որ այս վերջինում չի հիշատակվում ո՛չ արծվի անմահությունը, ո՛չ էլ 500 տարի ապրելը⁷: Այստեղից կարելի է ենթադրել, որ արծվի երիտասարդացման մասին այսպիսի պատկերացումները գոյություն են ունեցել առնվազն ուշ հելլենիզմի շրջանում ու քրիստոնեության արշալույսին եւ տարածված են եղել Միջերկրածովյան մշակույթի բավականին լայն շրջանակներում:

Գ. Նժդեհյանի շարադրած առասպելն արդեն չի հիշատակում թռչնի տեսակը, եւ նրա վարքի պատճառաբանությունն ավելի հրաշալի է, սակայն ընդհանուր պոլեմն որոշակիորեն հիշեցնում է նախորդին. «Արեգակը առաւօտուն երբ ծովէն դուրս կ'ելնէ՝ երկրին շատ մօտիկ է, ջերմութիւնը սաստիկ, քանի որ դեռ չէ ցրուած երկրի վրայ, եւ սպառռած: Այդ միջոցին երկիրը պիտի վառէր, մոխիր դարձնէր, եթէ անոր դէմը չէլնէր մեծ թռչուն մը..., որ ինքզինքը արեգական ջերմութեան դէմը տալով՝ իր թեւերով հով կ'ընէ երկրի վրայ, մինչեւ արեգակը կը բարձրանայ երկնքի մէջ տեղը, երկրէն կը հեռանայ, եւ իր տաքութիւնը ցրուելով՝ կ'սկսի պակսիլ: Մինչեւ այդ ատեն թռչունի թեւերը կը խանձի արդէն, ու կ'իսակենդան ովկիանոսի մէջ կ'իյնայ, կը հովանայ, թեւերը եւ այրած տեղերը կ'առողջանան, այնպէս որ հետեւեալ առաւօտ բոլորովին կազդուրուած՝ պատրաստ կ'ըլլայ դարձեալ արեւի դէմը դուրս գալ եւ հով ընել երկրի վրայ: Այսպէս աշխարհի սկիզբէն մինչեւ վախճանը նա կը պաշտպանի երկիրը այրուելէն»⁸:

⁴ «Աղուեսագիրք», արաբեալ յերեմիա վարդապետէ Արեւելցոյ, Կ. Պոլիս, 1827, էջ 60:

⁵ «Ագաթանգեղեայ Պատմութիւն», Վենետիկ, 1835, էջ 75:

⁶ A. Scott, The date of the Physiologus, Vigiliae Christianae, vol. 52, № 4, 1998, p. 430-441. Այս գրքի տեղեկատվությունը կրկնվում է միջնադարյան եվրոպական կենդանիների պատկերներ պարունակող հանրագիտարան-ձեռագրերում Բեստիարիաներում:

⁷ Հմմտ. գերմ. թարգմ. Fr. Lauchert, Geschichte des Physiologus, Strassburg, 1889, S. 9-10: Պետք է նշել, որ հայկական նյութերում բացակայում է «Ֆիզիոլոգի» մյուս պոլեմն այն մասին, որ արծիվներն իրենց ձագերին ստիպելով սովորեցնում են արեւին անթարթ նայել:

⁸ Գ. փ. Նժդեհեան, Պատաւաշունչ, ԱՀ, գ. Թ., Թիֆլիս, 1902, էջ 268-269:

Արեւից պաշտպանելու մոտիվը հնարավորություն է տալիս համեմատելու ժողովրդական հավատալիքը Մովսես Խորենացու՝ Արծրունիների նախահորը պաշտպանող թոչնի մասին դրվագի հետ⁹, որտեղ խոսքն, անկասկած, արծվին է վերաբերում: Այդ փոքրիկ ակնարկի մեջ, սակայն, դժվար է տեսնել անմահ կամ նորոգվող թռչունին: Ավելի շատ այն հիշեցնում է արքայական արժանիքների ընտրության մոտիվը, որն առկա է ոչ միայն առասպելներում¹⁰, լեգենդներում¹¹ եւ հեքիաթներում (այդ թվում՝ հայկական, կապված դովաթ դուշի միջոցով արքա ընտրելու պլոտեի հետ)¹², այլեւ հայագգի Վասիլ կայսրի մանկության հրաշալի պատմության մեջ:

Կոնստանտին Ծիրանածինի հաղորդման համաձայն, երբ Վասիլ կայսրը դեռ մանուկ էր, ծնողները տանում են նրան դաշտ, որտեղ դեկավարում էին հնձվորներին: Երեխային կեսօրի կիզիչ արեւից պաշտպանելու համար դնում են հասկերից հյուսված վրանի տակ: Այդ ժամանակ մի արծիվ գալիս է եւ, նստելով վրանի վրա, տարածում է իր թևերը՝ պաշտպանելով Վասիլին: Երբ մայրը քար է նետում արծվի վրա, նա հեռանում է, բայց

⁹ «Թողում զառասպելեացն բաջաղանս, որ 'ի Հաղամակերտին պատմին. մանկան նիրհելոյ անձրեւ եւ արեւ հակառակելալ, եւ հովանի թոչնոյ պատանոյն թալկացելոյ», տես՝ Սրբոյ իորն մերոյ Մովսէսի Խորենացոյ Մատենագրութիւնք, Վենետիկ, 1843, էջ 76:

¹⁰ Արքայական խորհրդանշի դերում արծիվը հանդես է գալիս Փոյուզիայի Գորդիոս արքայի մասին առասպելում: Գորդիոսը աղքատ մի մարդ էր, ով ընդամենը մի փոքր հողամաս ուներ եւ մեկ գոյգ եգ: Մի անգամ, երբ նա վար էր անում, նրա մոտ է գալիս արծիվը եւ նստում է լծի վրա այնքան ժամանակ, մինչեւ Գորդիոսը հանում է լուծը եզան վրայից: Երբ նա ահաբեկված պատում է այդ պատահարի մասին Թելմեսի գուշակներին ցեղից մի աղջկա, նա խորհուրդ է տալիս վերադառնալ դեպքի վայր եւ գոհ մատուցել Ջեւս-Արքային: Գորդիոսն ամուսնանում է այդ աղջկա հետ, եւ նրանցից ծնվում է Միդաս որդին: Իսկ երբ երկրում սկսվում է ներքին պատերազմը, Միդասը ներկայանում է հայրական սայլով եւ, համաձայն ստացված տեսիլքի, դառնում է երկրի արքան (տես **Flavius Arrianus**, *Anabasis Alexandri* II.3):

¹¹ Այսպիսի մի լեգենդ է բերում Սվետոնիոսը. երբ Օգոստոս կայսրը հնգամյա զոհ էր մատուցում Մարսյան դաշտում, նրա գլխավերեւում հայտնվում է մի արծիվ, որ մի քանի պտույտ անելուց հետո նստում է տաճարի գլխին (տես Գայոս Սվետոնիոս Տրանքվիլոս, Տասներկու կեսարների կյանքը, Երևան, 1986, էջ 98): Աստոնիոս Պիոս կայսեր հուղարկվածության ժամանակ արծիվ են բաց թողել, որպեսզի շեշտեն այդ արքայի սրբազան եւ վեհ էությունը (տես **J. B. Bury**, *A history of the Roman Empire from its foundation to the death of Marcus Aurelius* (27 B. C.-180 A. D.), New York, 1893, p. 532):

¹² Մովորաբար հեքիաթներում բաց են թողնում *դովլաթ* դուշը, որը նստում է ներկա գտնվողներից մեկի գլխին՝ դրանով իսկ որոշելով, թե ով է լինելու արքան: Բազմաթիվ օրինակներից բերենք միայն «Էրկու աղպերը» (տես ՀԺՀ, հ. Բ., էջ 279), «Դունիա գոգալի հեքիաթը», «Անգին բիբլու ու տիկին Մանուշակ», (ՀԺՀ, հ. Գ., Երևան, 1962, էջ 297 եւ 409): Թոչնի տեսակը հատուկ չի նշվում, բայց, հավանաբար, բոլոր դեպքերում էլ դա հենց արծիվն է:

հետո նորից է գալիս՝ երեխայի վրա ստվեր ձգելու¹³։ Դա ընդունվում է իբրև նշան, որ երեխան մեծ արքա է լինելու։

Վասիլի մասին այս պոեմում կարծես թե միախառնվել են Արծրունիների հովանավոր արծվի, անտիկ արքայանշանի եւ հեքիաթային դովլաթ դուշի մոտիվները։ Ապագա արքայի վրա արծվի հով անելու դրվագը հանդիպում է նաև հեքիաթներում։ Այսպես՝ իր ճագերին վիշապից ազատելու դիմաց մայր-արծիվը թելերով շուք է անում Շիրին-Շահ արքայազնին¹⁴։

Գ. Նժդեհյանը գտնում էր, որ իր գրառած գրույցը կապված է փյունիկ թռչունի հետ, այսու եւ տիեզերական թռչունի մասին երգը վերնագրում է «Փիւնիկ թռչունի մասին»՝ տողատակում նշելով, որ երգը երգել է միեննույն անձը, որը պատմել է առասպելը¹⁵։

Երգը սկսվում է երազի տեսարանով, որն անմիջապես տեղափոխում է ունկնդրին առասպելական, անիրական աշխարհ.

Գիշերս եմ քնե, քուն եղայ, յարթուն,
Ոչ մարդ գինէր գէն սարերու խուն,
Ոչ զԱստրծու շատ քննուն:
Մէջ իտայ քրնուն սրտիկս էր էլեր,
Կեամի շուռ կիզեր վըր էն ծովերուն,
Ճրագ մի կէր էն ծովի միջուն,
Քանի էն ծով կործիլ կ'առնէր,
Էն ճրագ կը պօծըռնէր գունրգգուն:

Ծառ մի կէր էն տաշտի միջուն,
Էն ծառ կէր տասն էրկու ճըղուն,
Վրէն թափած էր հինգ հարուր թռչուն:
Հաւք մի կէր մէջ էն հաւքերուն,
Քառսուն տարի շինեց գուր բուն,
Խիլն ի յԱրաբայ էրեր,
Հողն ի յԱրաբստանէն,
Քառսուն տարի շինեց գուր բուն.
Էլաւ, կայնաւ քնի գլխուն,
Ծափիկ էտուր ուր թելերուն,
«Մեղայ» չ'էտուր մէկիկ Աստծուն:
Կրակ ընկաւ իրիցեց գինքն ու գուր բուն,

¹³ ՕԱՀՀՄ, հ. 6, Բյուզանդական աղբյուրներ, հ. Բ., Կոնստանդին Ծիրանածին, խմբ.՝ Ս. Մ. Կրկյաշարյան, Երևան, 1970, էջ 37:

¹⁴ «Շիրին Շահ», ՀԺՀ, հ. ԺԱ., Երևան, 1980, էջ 104:

¹⁵ Գ. փ. Նժդեհեան, Ավաշկերտի երգեր, ԱՀ, գ. VII-VIII, Թիֆլիս, 1901, էջ 455:

Էն գուլամաթն որ եղաւ հըտ էդ հաւքերուն՝
 Չ'եր էղեր հըտ Աղամայ որդուն:
 Ճուհապ հասաւ ի Ֆոանգստուն,
 Պօղոս-Պետրոս հայոց անուն,
 Քաղցրիկ մէղոն որ կ'ասեն
 Զառուծ առե մըջ ուր թելերուն¹⁶:

Այս երգի եւս երկու տարբերակ է գրառվել ԺԹ. դ. վերջին եւ Ի. դ. սկզբին.

Ծառ ըմ կեր մէջ արնկին ծովիրուն,
 Խաւք ըմ կեր մեանչ էն ծովուն.
 Իւր պին շինից էն ծառը ծերք,
 Գերան կ'պիրէր ախշրէն:
 Քեաղաք քեաղքով կ'թափեն,
 Ձէն կ'ըլներ ուրինց մնէն,
 Որ դա խաւք չքինէր,
 Գերան փրթներ, արեր քեաղաք
 զըմէն:
 Զպին շինից թըմըմից,
 Փառք չ'էտուր Աստծումնէն.
 Դաղրաւ վեար ուր պնին,
 Խպարտացաւ ուր մնէն:
 Աստծուց հրաման էղաւ՝
 Կրակ էղաւ ուր թիւքիրին,
 Ընկաւ պին, վառից զըմէն¹⁷:

Ծառ ըմ կար մեանչ ծառերուն:
 Խաւք ըմ կար մեանչ խաւքիրուն,
 Էն ծառի ճղիրն էր արիւ, մղիղն էր
 էրուն,
 Էն խաւք կարօտ էր էն ծառի ճղիրուն:
 Կը պարծմանէր զիւր բանիրուն,
 Փառք չէր իտա զիւր Աստծուն:
 Զիւր թիւիր ծափ-ծափ կը տէր,
 Զիւր թիւքիրուց կրակ կը տէր,
 Կը վառուէր զինք, կը վառուէր զիւր
 քին,
 Էլմ փառք չէր իտա զիւր Աստծուն¹⁸:

Ակնհայտ է, որ երգերի մէջ արծարծվում է մեկ այլ պլոժե՝ կապված աշխարհի կենսոտոնում գտնվող տիեզերական ծառ-այունի հետ, որի վրա իր բուն է կառուցում առասպելական թռչունը՝ այստեղ սնապարծության, հպարտության մարմնավորումը: Եթե թռչունը «չքինէր», այսինքն, համապատասխան տեղերում գերաններ կամ ճյուղեր չավելացներ, աշխարհը փուլ կգար: Ծառն իր հերթին ունի արեւ-ճյուղեր¹⁹, եւ արյուն է հոսում նրա

¹⁶ Նույն տեղում:

¹⁷ Գ. սրկ. Յովսէփեան, Փշրանքներ ժողովրդական բանասիրութիւնից, Թիֆլիս, 1892, էջ 22:

¹⁸ Հ. Աճեմեան, Ծաղկաբաղ Վասպուրականի հայ ժողովրդական բանասիրութեան, առաջին փուլ, Ս. Էջմիածին, 1917, էջ 35:

¹⁹ Հմմտ. «արեւ» պատասխանով հանդուկի հետ՝ «Մեջ ծառ մը կա Հնդա քաղաք, Ծամեր ձգե քաղքե-քաղաք, Համեն ծամին ջուխտ մե ճրագ», տե՛ս Ս. Հարությունյան, Հայ ժողովրդական հանդուկներ, Երեւան, 1965, էջ 4:

ներսում²⁰։ Ծովի հիշատակությունը մոտեցնում է երգի պյուժեն հմայական աղոթքներում հանդիպող մոտիվներին²¹ եւ «Ահա տեսեք զինչ կայր ծովին» երգի բովանդակությանը²²։ Երգի տարբերակներից ոչ մեկում խոսք չկա թոչունի անմահության կամ պարբերական երիտասարդացման մասին, երգը տոգորված է կատարածաբանական տրամադրությամբ, այն պատմում է տիեզերական արհավիրքի մասին, որի պատճառը թոչունի հպարտությունն է։ Մի դեպքում նա եւ իր հետ՝ այլ հավերքը, իսկ Գ. Հովսեփյանի տարբերակում՝ նաեւ քաղաքը (աշխարհը), դառնում են Աստծո կրակի գոհը, մյուս դեպքում՝ կրակն առաջացնում է ինքը՝ թեւերը ծալի տալով։ Կրակի առկայությունը, որն այստեղ պատիժ է հանդիսանում, որոշ չափով առնչվում է գրույցների բովանդակության հետ, սակայն այս դեպքում նորոգման թեման բացակայում է, եւ կրակը դիտվում է որպես չարիք։ Հպարտ թոչունի երգերը ունեն ընդգծված բարոյախրատական երանգ, որը հասկանալի չէր լինի, եթե հայտնի չլիներ տիեզերական թոչունի մասին պատկերացումների նախաքրիստոնեական ծագումը։ Թոչունն Աստծուն փառք չէր տալիս, որովհետեւ ինքն Աստծո արարածը չէր, այլ իրեն համարում էր աշխարհի արարիչը, տիեզերակառույցի արարման աղբյուրը։ Եւ հենց այդ հպարտությունն է ի վերջո հանգեցնում տիեզերական աղետին²³։

Աստծուն փառք չտվող թոչունի մասին երգերում չկա որեւէ հիշատակություն արծվի վերաբերյալ։ Այդուհանդերձ, արեւից պաշտպանող ու երիտասարդացող արծվի եւ տիեզերական ծառի վրա բույն շինած հավքի միջեւ կան կարեւոր առասպելական կապեր, որոնք կարելի է դուրս բերել այլ ժանրերի բանահյուսությունից։

²⁰ Հմմտ. ավետիսների՝ Խնկենի ծառը կտրելու հատվածում՝ «Մոռց քաշեն՝ արուն ֆըշայ, Ալելուիա», տե՛ս «Արեւելեան մամուլ», 1884, էջ 584։

²¹ Այս մասին տե՛ս ստորեւ։

²² **Աս. Մնացականյան**, Հայկական միջնադարյան ժողովրդական երգեր, Երևան, 1956, էջ 304-326։ Այս երգերում ծովի վրա նավ է, նավի վրա՝ վեմ, վեմի վրա՝ բեմ, բեմի վրա՝ ծառ, ծառի վրա՝ ճյուղ, ճյուղի վրա՝ բուն, բնի մեջ՝ ձու, ձվի մեջ՝ ձագ-թոչուն։

²³ Հավանաբար, խորհրդանշական այս նույն շրջանակին է վերաբերում Վանա մանկական առակը, որը լսել եմ մորիցս՝ Հրանուշ Մալխասյանից։ Այսպես՝ ծիտիկը մի օր աղմուկ է բարձրացնում. «Տունս վառվեց»։ Թոչունները ամեն կողմից գալիս են, որ փրկեն նրա բույնը։ Ծիտիկը ծաղրում է նրանց. «Տեսաք, ինչպես բոլորիդ խաբեցի»։ Որոշ ժամանակ անց նա նորից է կանչում. «Վա՛ր, վա՛ր, տունս վառվեց»։ Թոչունները նորից օգնության են հասնում, բայց ոչ մի հրդեհ չեն տեսնում։ Իսկ ծիտիկը նորից ծաղրում է նրանց։ Վերջապես մի օր ծիտիկի տունն իսկապես հրդեհ է ընկնում։ Ծիտիկը կանչում է թեւավոր ընկերներին, սակայն թոչուններն այս անգամ չեն գալիս՝ մտածելով, որ ծիտիկը էլի խաբում է իրենց, եւ բույնն իսպառ այրվում-մոխրանում է։ Առակը, որ նախատեսված է երեխաներին ճշմարտախոս դաստիարակելու համար, օգտագործում է հայկական փյունիկի կարեւոր մոտիվներից առնվազն երկուսը՝ հրդեհը եւ թոչունի հպարտությունը, որի հետեւանքով տեղի է ունենում ողբերգությունը։

Ինչպես տեսանք, երգում ծառը գտնվում էր տիեզերական ծովի կենտրոնում և «Էն ծառ կէր տասն էրկու ճրդուն, Վրէն թափած էր հինգ հարուր թոչուն»: Ի հակադրություն սրա՝ հմայական աղոթքում հանդես է գալիս երկրի մեջ աճող ճղագուրկ ծառը և անդամագուրկ արծիվը.

«Ծառ մի կայր ի մէջ երկրի, որ ոչ ճիւղ ուներ և ոչ արմատ:

Արծիւ մի նստեր ի վերա նորա, որ ոչ գլուխ ուներ և ոչ ոտք և ոչ արմատ...»²⁴:

Անդրաշխարհը ներկայացնող այս արծիվը խոցերի և հիվանդությունների պատճառ է, և աղոթքներում նրան ու իր վատ ազդեցությունը կապում-չեզոքացնում են 365 կամ 366 սրբերի անուններով, «որ կան ի սիրտ արեգական», այսինքն՝ ամբողջ տարին ներկայացնող լույսի աղբյուրներով: Անգլուխ արծիվը ոչ այնքան անպատկառ է գտնվում Աստծո հանդեպ, որքան ուղղակի ներկայացնում է մթին աշխարհը, մարմնավորում է չարիքն ու վնասակար ազդեցությունը: Այս առումով բացատրվում է նաև Նժդեհյանի տարբերակում հանդես եկող Պողոսի ու Պետրոսի հիշատակությունը: Աղոթքում նույն սրբերը կենտրոնական դերակատարում ունեն. «...կապեն զքեզ չար խոց կապանաւքն Պետրոսի և Պաղոսի և այլակերպութեամբ Քրիստոսի, որ պայծառացաւ ի Թաքօրական լերինն», այսինքն՝ նորից լույսի, ամառային արեւադարձի տոնը հանդիսացող Վարդավառ-Պայծառակերպության կերպարով:

Ի տարբերություն ինքն իր մեջ միատարր առասպելական գրույցի՝ երգերի մեջ միախառնված հանդես են գալիս բազմաթիվ առասպելական մոտիվներ: Դրանցից մեկն է բույնը շինելու մոտիվը, հատկապես եթե դա տեւում է քառասուն տարի՝ փաստորեն մարդկային մի ամբողջ կյանք:

Այն, որ այդ բույնը հենց մարդկային կյանքն է, վկայում են հանելուկները, որոնց պատասխանն է հոգի և մարմին.

Աստուած տիւ փրկես փորձանաց:

Վէր արծուն թուրքմ կապած.

Թուրք թռաւ, թամբը մնաց²⁵:

Աղամեն ի վեր կանտն մ' են դրեր,

Արծիվն իր բուն մտեր՝ բունն շեն եղեր,

Վերջ արծիվ որ կըթոնա,

Իր բունն էլ ավեր մնա:

Մի դուշ թռաւ մի փետի վրա.

²⁴ ՄՄ, հմայիկ 122:

²⁵ Գ. Շէրինց, Վանայ սագ, մաս Բ., Թիֆլիս, 1899, էջ 154:

Խաբար տվավ աշխարհին, ասեց.
«Աստոծ մեզ մըհար մի տուն ա շինե,
Ոչ տուող ունի, ոչ ակոշկա»²⁶:

Վերջին դեպքում ակնարկվում է նաև դագաղը:

Արծիվը կամ երգերի Աստծուն փառք չտվող թոչունը, հետևաբար, ներկայացնում է ինքն իրեն կրակ տվող հոգին, կրակն էլ մեղքն է, որի մեջ նա գցում է նաև մարմինը, եւ որի հետեւանքով կարող է բռնկվել նաև տիեզերական հրդեհը: Եւ ասիա այդ մեղքից նրան ազատելու են գալիս Քրիստոսի առաքյալները:

Մյուս կողմից առաքյալի դերում հանդես է գալիս նաև՝ արծիվը: Իբրեւ այդպիսին (մունետիկ, լրատար)՝ արծիվը եւ արծիվ-աստվածությունը առատորեն ներկայացված են Հին Արեւելքի առասպելաբանության, պատկերաբանականների եւ ծեսերի մեջ: Որեւէ տարօրինակ բան չկա, որ առասպելական արծիվն իր այդ կերպարանքը շարունակում է պահպանել նաև քրիստոնեության օրոք: Մշո Արծվաբեր Ս. Նշան (Եղրդուտի) վանքի առասպելում Եղրդուտի վանքի ծառայող օտարագգին առեւանգում է Ս. Թադեոսի բերած Կենսաց փայտի մասունքը՝ կարծելով, թե նյութական մեծ գանձ է, իսկ տանը պարզելով, որ մի հին փայտաբեկոր է, նետում է թոնիրը: Թոնրից ելած բոցը ամբողջովին այրում է նրա տունը, սակայն Ս. Նշանը թոչուն եւ հանգրվանում է մի փայտածոցի վրա, որտեղից էլ այն վերցնում է մինչ այդ տան վրա պտույտներ կատարող արծիվը: Արծիվը (առասպելում հրեշտակ-արծիվը) վերադարձնում է մասունքը Եղրդուտի վանք եւ ինքը նստում է նվիրական եղրդուտ ծառի վրա: Այդ օրվանից վանքը ստանում է իր երկրորդ անունը՝ Արծվաբեր Ս. Նշան²⁷: Այստեղ նորից ունենք մեղքի հետեւանքով առաջացած հրդեհի մոտիվը եւ արծիվին՝ նվիրական ծառի վրա, սակայն ինքը՝ թոչունը, հանդես է գալիս որպես հրեշտակ եւ ոչ մեղավոր:

Աստվածաշնչյան մեկ այլ պյուժե (այս անգամ հինկտակարանյան) կապում է արծվի եւ «ծառ կենդանի»-ի խորհուրդները: Դա Երեմիա մարգարեի գրվածքն է՝ հրեաների բաբելոնյան գերության եւ դրանից վերադառնալու պյուժեով: Այստեղ Երեմիան իր աշակերտ Աբիմելեքին ուղարկում է հիվանդների համար թուզ քաղելու, բայց երիտասարդը ննջում է եւ քնած է մնում 66 տարի, որից հետո, թարմ թզով լի գամբյուղը ձեռքին, նիսան ամսին վերադառնում է եւ չի ճանաչում Երուսաղեմ քաղաքը: Հետո վերագտնում է Բարութին, եւ նրանք համատեղ աղոթք են անում, որ գտնեն

²⁶ Ս. Հարությունյան, Հայ ժողովրդական հանելուկներ, Երևան, 1965, էջ 192-193, 108:

²⁷ Գեղամ, Արծուաբեր Ս. Նշան, «Մասիս», 1904, էջ 359:

Երեմիային: Այդ ժամանակ նրանց մոտ է գալիս խոսող արծիվը և տանում է նրանց նամակն ու թուզը Երեմիային, որն այդ պահին հուղարկավորության ծես էր կատարում: Արծիվն իջնում է հանգուցյալի վրա և իր թևի հարվածով հարություն է տալիս նրան: Հետո, երբ Երեմիան իր ժողովրդին ետ է տանում դեպի Երուսաղեմ, նա տեսիլ է ունենում, որ «ԲՃՀԵ (275) ամի եկեսցէ յերկիր ծառն կենդանի որ տնկեցաւ ի մէջ դրախտին»²⁸: Ինչպես տեսնում ենք, այստեղ արծիվն ընդունակ է հարություն տալ մեռածին, և դա, հավանաբար, իր սևիական անմահության եւս մեկ հիշեցում է:

Արծիվ և անգղ-հրեշտակները միանգամայն սովորական են հայ առասպելաբանության համար, և Եղրդուտի վանքի պատմությունը եզակի չէ: Այսպես՝ Անգղա վանքի առասպելն այն մասին է, թե ինչպես հրաշագործ խաչն օժեկուց հետո անգղի կերպարանքով հրեշտակները հալածեցին ագռավի կերպարանք ստացած դեւերին²⁹:

Հայկական մանրանկարչության և բարձրաքանդակների մեջ հրեշտակները մեծ մասամբ ունեն արծվի կամ անգղի թևեր, և, ինչպես տեսնում ենք, դա բոլորովին պատահական չէ: Այս տեսակետից հետաքրքիր է Կարբիի Ս. Աստվածածին եկեղեցու բարձրաքանդակի հրեշտակը, որի ոտքերի տակ վիշապ է ընկած, այսինքն՝ հրեշտակը փոխարինում է օձասպան արծվին. կերպար, որը Միջերկրածովյան մշակույթում չարի հանդեպ բարու հաղթանակի կամ հաղթանակած արքայի կայուն խորհրդանիշ է եղել:

Թեև տիեզերական ծառի վրա նստած թռչունի նախնական առասպելը կարծես թե արծվի մասին է, այդուհանդերձ երկինքն ու երկիրը կապող առասպելական թռչունը կարող էր ներկայացվել տարբեր թռչնատեսակների ձևով, հատկապես հաշվի առնելով իր երկակի, բարոյագիտական տեսանկյունից՝ չեզոք բնույթը: Այն միանգամայն կարող էր ի հայտ գալ իբրեւ զին, անգղ կամ գիշատիչ այլ թռչուն:

Այսպիսի թռչուն է Խարբերդի «Մոքոս» էպոսում հանդես եկող Չեչել չերքեզը, որին բանասաց Մինաս Բաբարը նկարագրում է որպես հավի նման, սագի չափ սպիտակ-դեղնավուն մի թռչուն, որի գլխին մագ չկա, որի գույգը համատեղ ապրում է մինչև 150 տարի, և որը մահ չունի: Նրա մահը միայն այն ժամանակ է, երբ «բարձրէն սրընթաց կուժուրտալէն կէջնայ, քարի ծառի կը դալի»: Երբ այս թռչունի բմբուլները թափվում են, նա չի կարողանում թռչել, բայց կենդանի է մնում, և նրան կերակրում է իր ընկերը: Այդ թռչու-

²⁸ «Յիշատակ Երեմիայի մարգարէի ի գրոցն Բարութ», «Արարատ», Վաղարշապատ, 1895, Յաւելուած «Արարատի», 1895, մարտ, էջ 1-3:

²⁹ Մ. Միրալսոբեան, Նկարագրական ուղեւորութիւն ի հայաբնակ գաւառս Արեւելեան Տաճկաստանի, մասն Ա., Կ. Պոլիս, 1884, էջ 133:

նր կարող է թոչել Աստծո մոտ և յուրեր բերել, սակայն երբ շատ բարձր է թոչում, արեւն այրում է նրա գլուխը, անհա թե ինչու է «չեչել»՝ ճաղատ: Վեպի մեջ Չեչել չերքեզը Մոքոսի մունետիկն է, որ արագ սլանում է և յուր բերում մարդու համար անհասանելի տեղերից: Մոքոսը գտնում է Չեչել չերքեզին ծառի վրա՝ իր ընտանիքի կորուստը ողբալիս, և թոչումը պատմում է, որ իր բույնը կրակ են գցել, ձագերին վատել, նետով սպանել են կնոջը, իսկ ինքը ելել է երկնքի կեսը: Այնտեղ նրա վրա հարձակվել են շահին-բագեն՝ վերելից և տողանը՝ ներքելից: Նրանք սարեր ու ձորեր են ընկել և կռվել երեք օր ու գիշեր: Միայն Զմրութ դուշի օգնությամբ է Չեչել չերքեզին հաջողվել ազատվել: Բայց երբ նրանք իջել են երկիր, տեսել են, որ «աշխարք վատմուն է»³⁰: Այստեղ արդեն ծառի ու աշխարհի վառվելու պատճառը տիեզերական թոչունի թշնամիներն են, և էպոսի մեջ նրա ողբերգությունը զուգահեռվում է այն եղբայրասպան կռվին, որ վարում են թագավոր-հերոսները, այսինքն՝ նորից ստանում է բարոյախրատական բնույթ:

Նույն կերպարին հանդիպում ենք Մինաս Բաբարի պատմած «Կրակոտ ոսպ» հեքիաթում: Եւ նորից Չեչել-քերքեզը կապված է Զմրութ դուշի հետ: Այդ Զմրութն է հայտնում թագավորի գլխատված որդուն կենդանացնելու ջուրը որոնող դերվիշին, որ «աշխարքի էրեսը Չեչել-քերքեզ կա, ան գննա, ընի Աստծու ստեղծածն է: Տահա չէ մեներ»: Զմրութ դուշը գտնում է փետրագուրկ, ծերացած Չեչել-քերքեզին, որ պառկած է հողի վրա և չի կարող թոչել: Երեք ժամ տևող ընդհանուր աղոթքով նրա բմբուլները նորից աճում են, և նա, պահանջելով միս և գինի, թոչում է դեպի երկինք: Ինը ոլորտներից բաղկացած երկնքի առաջին ոլորտն անցնելիս արեւն այրում է նրա գլուխը, հետո նա հայտնվում է սառույցի մեջ և հասնում է չորրորդ ոլորտ, որտեղ նրան է հասնում հրեշտակը և հանձնում կենաց ջրի կարմիր և ճերմակ սրվակները: Երբ ներքեւում թագավորը հարցնում է թոչունին, թե ինչու է նա վիրավոր վերադարձել, Չեչել-քերքեզը նկարագրում է. «Մեկ դասը կրակ է, մեկ դասը սաստիկ ցուրտ է, մեկ դասը աժդահար է, մեկ դասը օձ ու կարիճ է»³¹: Այսպիսով, ինչպես էպոսում, այնպես էլ հեքիաթում Չեչել-քերքեզը ներկայանում է որպես տիեզերական թոչուն, որ ոչ միայն կապված է Աստծո հետ, այլև ընդունակ է սավառնել դեպի առնվազն չորրորդ երկինքը, յուր տանել Աստծուն, հարցում անել նրան և նրանից փրկություն խնդրել: Նա նաև առնչություն ունի մեռյալին հարություն տալու հետ: Արելից այրվելու ու հետո սառը ոլորտի մեջ հայտնվելու և հին փետուրները կորցնելու և վերականգնելու մոտիվները վերադարձնում են մեզ արծվի

³⁰ «Մօքոս», ժողովրդական վեպ, գրի առաւ Ս. Հայկունի, Ս. Էջմիածին, 1896, էջ 37-38:

³¹ ՀԺՀ, հ. ԺԶ., Երևան, 2009, էջ 362-363:

մասին հավատալիք-առասպելներին: Միաժամանակ, Չեչել-քերքեզը հակադրվում է հայկական փյունիկին, քանի որ Աստծո կողմից է արարված, Նրա օգնականն է:

Նման մի կերպար հանդես է գալիս Վաղարշապատի «Սըմավոն թագավոր ու գյուլ» հեքիաթում: Այստեղ երեքհարյուրամյա ծերունին պատմում է հերոսին, որ անտառում ապրում է Քաչալ Քերքետան թռչունը՝ «ըղրա ոտներ երկաթից ա, թոնելու վախտը տալիս ա իրար, կրակ ա թափում»³²: Այս հեքիաթում հերոսն ազատում է երեք հարյուր տարեկան թռչունի ձագերին՝ սպանելով նրանց կուլ տալ ցանկացող վիշապին, իսկ Քաչալ Քերքետանը նույն ձևով հով է անում նրա վրա, ինչպես այլ հեքիաթներում դա անում է արծիվը: Նա թռչում է «ֆալաքի օխտը դաթը», այսինքն՝ յոթերորդ երկինք, թռչելու պահին ոտքերով կրակ է հանում, իսկ երբ բարձրանում է, երկիրը մժեղի չափ է երեսում³³:

Առասպելական թռչունը հանդես է գալիս նաև Խլաթի «Աշխարքը առաքու աշխարքը չէ» առակի մեջ: Այստեղ «Մեծաւոր խաւքը» (արծիվը) պարբերաբար ելնում է երկնքի բարձր ոլորտները, որտեղից երկիրը երեսում է ափսեի չափ եւ, իջնելով, փորձում է մարդկանց բարությունը: Առաջին անգամ նրա համար խոյ են մորթում, երկրորդ անգամ ուղղակի մի կենդանի ուլ են բաց թողնում, բայց երրորդ անգամ նրան փորձում են սպանել: Դրանից Մեծավոր թռչունը եզրակացնում է, որ աշխարհի բարոյականը գնալով անկում է ապրում³⁴: Ինչպես տեսնում ենք, խոսքը մի հավերժական էակի մասին է, որի՝ երկինք բարձրանալու հաճախականությունը հարյուրամյակների չափում ունի³⁵: Եւ նորից տիեզերական թռչունը հայկական նյութում կապվում է բարոյականության խնդրի հետ:

Դիտարկված հայկական նյութը կառուցվածքային վերլուծության ենթարկելու դեպքում ստացվում է մի շարք մոտիվների ժողովածու, որոնք առանձին պատումների մեջ կարող են համադրվել կամ ոչ, կարող են հանդես գալ որպես մեկ ամբողջական պատում կամ ի հայտ գալ բոլորովին տարբեր համատեքստերում: Այդ մոտիվներն են.

ա. սկզբունքային անմահություն,

բ. նորոգման, երիտասարդացման կարիք՝ 500 տարին մեկ,

գ. հրդեհ կամ մասնակի այրվածք,

³² ՀԺՀ, հ. Գ., Երևան, 1962, էջ 88:

³³ Նույն տեղում, էջ 90:

³⁴ Ա. Հայկունի, Կենդանական վէպեր. ժողովրդական առակներ, Վաղարշապատ, 1907, էջ 57-58:

³⁵ Այս մոտիվին անդրադառնում է նաև Մ. Գալշյանը՝ իր «Մուշ քաղաքի վերին թաղի տղան» պատմվածքում, տե՛ս Մ. Գալշյան, Մարութա սարի ամպերը, Երևան, 1981, էջ 252:

դ. արքայական դասին պատկանելու նշան,
 ե. մարդկանց պաշտպանություն արելից,
 գ. կապ տիեզերական ծառի հետ եւ տիեզերքի վերին ոլորտներին հաս-
 նելու ընդունակություն,

է. կապ ժամանակի եւ տոմարի հետ (տարվա ամիսներ եւ օրեր, առա-
 վոտ, գարնանային ամանոր-նիսան, Պայծառակերպություն եւ այլն),

ը. Աստծո առաքյալի կամ հրեշտակի գործառույթ,

թ. հոգի-թոշուն եւ մարմին-բուն,

ժ. հպարտություն, Աստծուն փառք չտալու սովորություն, անբարո վարք:

Այս սյուժեների մեջ անհմաստ է որոնել հինն ու նորը, հեթանոսականն ու բուն քրիստոնեականը. ակնհայտ է, որ դրանք իրենց էությամբ որքան արխաիկ, այնքան էլ նույնությամբ պահպանվել են քրիստոնեության մեջ: Իբրեւ թափառիկ տարրեր՝ դրանք կարող են հանդես գալ ամենատարբեր բնույթ ունեցող տեքստերում, ստանալ դրական կամ բացասական արժեու-
 րում, կցվել կամ չկցվել քրիստոնեական սրբերի եւ սրբությունների մասին սյուժեներին եւ հավատալիքներին: Այդ սյուժեները գործում են այնպես, ինչպես Մեծավոր հավքը առական՝ պարբերաբար վերադառնալով նոր համատեքստի մեջ:

Հայկական տիեզերական թոշունի կերպարի մեջ ակնհայտ են որոշա-
 կի գծեր, որոնք կապում են նրան անտիկ աշխարհի փյունիկ թոշունի որակ-
 ների հետ:

Որպեսզի պարզենք, թե որքանով է այդ կերպարը նման կամ տար-
 բեր հարեւան մշակույթների մեջ տարածված տիեզերական թոշունների
 կերպարներից, փորձենք դիտարկել այն եգիպտական Բենուի, հունական
 Փյունիկի եւ արաբա-պարսկական առասպելական նմանատիպ թոշուննե-
 րի հետ:

Միջերկրածովյան հին մշակույթների մեջ տիեզերական թոշունի մա-
 սին պատկերացումներն ունեն մի քանի ակունքներ, որոնցից մեկը, գու-
 ցե նախատիպը³⁶, եգիպտական Բենու թոշունն է՝ վերածննդի եւ անմահու-
 թյան խորհրդանիշը:

³⁶ R. Van den Broek, The myth of the phoenix: according to Classical and Early Christian traditions, Leiden, 1972, p. 14. Հետագայում, սակայն, նույն հեղինակը փոխել է իր տե-
 սակետը եւ եկել է այն կարծիքին, որ «Փյունիկի դասական առասպելի ծագումն ու վաղ
 զարգացումը գրեթե բոլորովին անհայտ է: Առավել հավանական է, որ դրա ծագումը
 կապված է արեւային թոշունի արեւելյան տարածված գաղափարի հետ (Շամաշ, Հե-
 լիոս), որ հույների մեջ թվում է թե մուտք է գործել Փյունիկիայից: Բ գծային տեքստերում
 (Կրետեի Բ գրով - L. U.) po-ni-ke, Թօնօն կարծես թե բնորոշում են արծվառնուծին (griffin)
 եւ ամենայն հավանականությամբ նշանակում են «փյունիկյան թոշուն» (այս փոխառու-
 թյունն ավելի հավաստի է թվում, քան Eg benu, «ձկնկուլ», քանի որ վերջինս պետք է ար-

«Բենու, Ռայի եւ Ոսիրիսին նվիրված թոչուն-աստված, Ռայի հոգու եւ Ոսիրիսի սրտի մարմնավորումը, նրա հետ նույնացվել է Վեներա մոլորակը՝ որպես վաղորդյան աստղ: Բենուն ինքն է իրեն ստեղծում, նա է այն թոչունը, որն ամեն արշալույսին հայտնվում է Անուի մեջ՝ դեղձի ծառի վրա»³⁷: Բենուին նվիրված Հեթ-Բենու անունով տաճարը գտնվել է Հելիոպոլիսում³⁸:

Բենուն, որ գլխի վրա երկարավուն փետուրով ջրլող թոչունի տեսք (ըստ որոշ հետազոտողների՝ Հին թագավորության շրջանում դա *խաղալուսուր* թոչունն է, ավելի ուշ՝ ձկնկույր) եւ համապատասխան կանոնիկ պատկեր ունի, սովորաբար պատկերվում է Ոսիրիսի դագաղի վրա եւ ի հայտ է գալիս անդրաշխարհի հետ կապված տեքստերի մեջ: Կար նաեւ պատկերացում, որ նա վաղորդյան արեւի ձեռով հայտնվում է փիրուզագույն սիկամոր ծառի գագաթին եւ կապված է Հոր-Արեգակի հետ: Ահա թե ինչու, Սեյսի կարծիքով, երբեմն նույնացվել է Հոր-բագեի հետ³⁹: Հավանաբար իր նախնական հելիոպոլյան ձեւի մեջ նա Աթում-արարչի մարմնավորումն էր եւ առաջին քարի՝ Բենրենի հետ ներկայացնում էր արարչության ակտը՝ երբ նախագոյ ծովից դուրս էր գալիս առաջին բլուրը, եւ դրա վրա նստում էր առաջին ջրլող թոչունը: Բենրենը ներկայացնող կոնաձեւ քարը դրված էր Հելիոպոլիսի տաճարում, իսկ Ռայի հետ նույնացված Աթումի թոչունը, ինչպես եւ ինքը արեւ-Ռան, որակվում էր «ինքն իրեն ստեղծող»: Ավելի ուշ շրջանում Բենուն պատկերվում էր ուռնու վրա նստած⁴⁰: Ինչպես դագաղների վրայի գրերում, այնպես էլ որմնաքանդակներում նա սկսում է նկարագրվել բարձր սարի վրա եւ կապվել կյանքի ընդհանուր սկզբունքի, շնչի հետ⁴¹: Այսպես՝ պատմական փոփոխությունների արդյունքում Բենուն անտիկ շրջանում ստանում է մի շարք հատկություններ, որոնք մոտեցնում են նրան մեր դիտարկած հայկական տիեզերական թոչունին: Ամեն դեպքում եգիպտացիների, ինչպես եւ հայերի շրջանում Բենուի «մահվան եւ վերակենդանացման» (եւ ոչ՝ նորոգման կամ ուղղակի անմահության) առասպել հայտնի չէ: Այդուհանդերձ, Բենուն կապված էր կրակի հետ, մասնավորապես՝ «Դարպասների գիրքը» պարունակում է ակնարկներ՝ Հեթ-Բենրենում խարույկ

տասանվել *boin* կամ *boine*)».**R. Van den Broek**, Phoenix. Dictionary of deities and demons in the Bible, Leiden-Boston-Köln, Brill, 1999, p. 655 (թարգմ. մերն է - Լ. Ս.):

³⁷ **E.A. Wallis Budge**, An Egyptian hieroglyphic dictionary (in two volumes), v. 1, London, 1920, p. 218. (թարգմ. մերն է - Լ. Ս.):

³⁸ Նույն տեղում, էջ 455:

³⁹ Այս եւ այլնայլ կարծիքները Բենուի նշանակության մասին տես **D. M. Murdock**, Christ in Egypt: The horus-Jesus connection, Seattle, 2008, p. 424.

⁴⁰ **R. Van den Broek**, The myth of the phoenix, p. 15:

⁴¹ Նույն տեղում, էջ 16:

վառելու մասին⁴²: Սակայն ո՛չ Եգիպտոսին, ո՛չ եւս հին սեմական աշխարհին ծանոթ չեն այրվող եւ վերածնվող թռչունի մասին առասպելները⁴³:

Նախքան անտիկ եւ արաբա-պարսկական նյութին անցնելը՝ այստեղ արժե մատնանաշել մի երևույթ՝ եգիպտական պատկերագրության անմիջական (այսինքն՝ առանց անտիկի կամ բյուզանդականի միջնորդության) ազդեցությունը հայկականի վրա⁴⁴, որը թեև քաջ հայտնի է հայ մանրանկարչության մասնագետներին, բայց քիչ ուշադրության է արժանանում առասպելաբանություն ուսումնասիրողների կողմից: Հայկական մանրանկարներում, ինչպես եգիպտական արվեստում, պարբերաբար հայտնվում է մերթ դագաղի, մերթ ծառի վրա պատկերված թռչունը, որին կարելի է դիտարկել որպես փյունիկ, իսկ ավելի ճշգրիտ՝ որպես Բենու: Այսպիսին է, օրինակ, Հակոբ քահանայի Հոգեգալուստը⁴⁵: Հայկական մանրանկարչության մեջ երբեմն ծառի վրա կանգնած փյունիկի մեկնաբանություն է ստանում նաև Հովհաննես ավետարանչի արծիվ-խորհրդանիշը: Այսպես՝ Թորոս Տարոնացու կատարած՝ Հովհաննու Ավետարանի անվանաթերթի նկարագարդման մեջ⁴⁶ արծիվը գտնվում է մարդու գլխի վրա՝ բացված թևերով. ասես պաշտպանում է արքայազնին կամ մարդկությանը: Լուսապսակով արծվի տեսք ունի նաև «Ի» սկզբնատառը:

Հին հույների պատկերացումների մեջ փյունիկը մեծ մասամբ իրական, բայց էկզոտիկ թռչուն է: Փյունիկի մասին տեղեկությունները մեզ են հասել հիմնականում ուշ անտիկ շրջանից՝ Օվիդիուսի, Պլինիուսի, Պոմպոնիուս Մելայի եւ այլոց հաղորդումներով, եւ բոլոր հեղինակները դիտարկում են փյունիկը որպես օտար, տարօրինակ ինչ-որ արարած, հաճախ էլ ընկալում որպես անիրական, անվստահելի տեղեկություն: Ամենավաղ հաղորդումը պատկանում է Հեսիոդոսին, որից տեղեկանում ենք փյունիկի կյանքի տևողության մասին՝ 972 տարի: Սակայն այդ տեղեկությունը մեզ է հասել Պլուտարքոսի վերաշարադրությամբ⁴⁷: Հերոդոտն արդեն իսկ դիտարկում

⁴² “The book of gates with the short form of the book Am-Tuat”, by E. A. Wallis Budge, London, 1905, p. 197.

⁴³ R. Van den Broek, Phoenix, էջ 655:

⁴⁴ Այդ երբեմն գրեթե պատճենման հասնող ազդեցության, մասնավորապես՝ կոկորդիլոսների առկայությամբ Նեղոսի քնապատկերի մասին տես՝ Թ. Ա. Измайлова, Армянская миниатюра XI века, Москва, 1979, с. 13-14, 136:

⁴⁵ Ա. Գևորգեան, Հայ մանրանկարիչներ. Մատենագիտություն Թ.-ԺԹ. դդ., Գահիրե, 1998, էջ 468:

⁴⁶ ՄՄ, ձեռ 6289, Գլաճորի վանք, 1323 թ.:

⁴⁷ Plut. De Defect 11, Plutarch, Moralia in 12 volumes, vol. V, transl. by. F. C. Babbitt, Harvard, 1936, p. 381. Այս դրվագում խնդրահարույց է անգամ փյունիկի թռչուն լինելը. նրա կյանքի տարիները հաշվարկվում են ըստ ագռավի կյանքի տարիների, իսկ հետո համեմատվում են անտառի ոգի նիմփաների կյանքի տարիների հետ: Առհասարակ այստեղ քննարկվում

է փյունիկը որպես օտար, եգիպտական թռչուն՝ նշելով, որ այն նման է արծվի: Հելիոպոլիսում ասում են, թե նա Արաբիայից Եգիպտոս է գալիս 500 տարին մեկ անգամ, երբ մեռնում է նրա հայրը: Հոր մարմինը փյունիկը տեղադրում է մրտենուց իր հյուսած ձվի մեջ եւ տանում է այն Հելիոսի տաճար՝ թաղելու: Այստեղ խոսք չկա ոչ կրակի, ոչ էլ մեռնելու եւ վերակենդանանալու մասին: Ո՛չ Ապոլլոդորը, ոչ հույն որեւէ այլ հեղինակ չեն հիշատակում փյունիկ թռչունին առասպելների ժողովածուներում:

Ըստ էության, մեզ հասած մնացած բոլոր պատումները ոչ թե հույներին են, այլ հռոմեացիներին, ավելի ճիշտ՝ դրանք վերաբերում են Հռոմի կայսրության տարածքում ապրող ժողովուրդներին, եւ բոլորը պատմվում են որպես ուրիշից լսված եւ ոչ հավաստի լուր: Ահա այդ հեղինակների (Ovid. Metam. 392-406, Pliny, Nat. Hist. X.2-4, Pomp. Mela VIII.83-84, Tacitus, Ann VI.28, Tzetzes Chil. III. 3688-3698 եւ այլն) հաղորդումներում էլ ի հայտ է գալիս ինքն իրեն իր բույնով հանդերձ այրող եւ մոխրի մեջ առաջացող որդից վերածնվող թռչունի առասպելը: Հաշվի առնելով այն փաստը, որ հուղարկավորության հռոմեական ծեսը կիզումն է, կրակի մեջ անմահացող թռչունը կարող էր լինել առհասարակ հոգու անմահության խորհրդանիշը, ինչպիսին եղել է եգիպտական ինքնածին Բենուն: Սակայն հռոմեացիները փյունիկի կապակցությամբ բարձրացնում են իրենց համար կարեւոր տոմարի խնդիր, հատկապես խոշոր շրջանների (Լոնների) հաշվարկը⁴⁸, այսինքն՝ մի բան, որ երբեւէ չէր հետաքրքրել հույն հեղինակներին:

Հնարավոր է, որ փյունիկի՝ այրվող ու վերակենդանացող առասպելական թռչունի բուն առասպելը ծանոթ չի եղել հայերին հենց այն պատճառով, որ հռոմեական մշակութային ազդեցությունը հայոց վրա մեծ մասամբ եղել է միջնորդված: Այս առումով կարեւոր է հետեւյալ տեքստը. «Փյունիկը տաք գոտու տակ ապրող առասպելական մի թռչուն է, որը 500 տարի ապրելուց վերջը բարձրանում է մի բարձր ժայռի գլուխ, թռչելը ուժգին թափա-

է այն հարցը, թե արդյոք կիսաստվածները մահկանացու՞ են, թե ոչ, եւ որեւէ առասպել չի պատմվում: Ինքը՝ Պլուտարքոսը, իր մեկնաբանության մեջ նշում է, որ Հեսիոդոսը կարող էր նկատի ունենալ անտառի հրդեհը, ուստի եւ նիմփաներն ապրում են այնքան, որքան իրենց հովանավորյալ ծառերը: Փաստորեն միակ հիմնավորումը, որ խոսքը առասպելական թռչունի մասին է, այն է, որ փյունիկյան արմավենիները երկար չեն ապրում ի տարբերություն այդ թռչունի:

⁴⁸ Այս առումով հատկապես հետաքրքիր է Տակիտոսի հաղորդումը (Ann.VI.28), որը պնդում է, թե Ք. հ. 34 թ. փյունիկ է հայտնվել Եգիպտոսում. իրադարձություն, որի պարբերականությունը տարբեր անձանց գնահատականով տատանվում է 500-ից մինչեւ 1461 տարի (տե՛ս՝ **П. К. Тацит**, *Анналы. Сочинения в двух томах*, т. 1, Ленинград, 1969, с. 167): Ինչպես տեսնում ենք, վերջին թիվը ոչ այլ ինչ է, քան Հայկյան կամ Շնիկի պարբերաշրջանը:

հարում է այնպես, որ իրանից կրակ դուրս կգա. կը վառվի կը դառնա մի մոխրի կույտ: Այդ մոխրակույտը, արեւի ազդեցության տակ մնալով, նորից որդ է գոյացնում: Այդ որդը մեծանալով՝ նորից կդառնա նոր փյունիկ: Այդ թռչունի անունը պարսկերեն անվանում են Գուզնուզ»⁴⁹:

Ըստ էության, ո՛չ հունական, ո՛չ հռոմեական տեքստերը (ի տարբերություն եգիպտականի եւ հայկականի) երբեւէ չեն հիշատակում որեւէ բարձր ժայռ, եւ ակնհայտ է, որ այստեղ ունենք արծվի առասպելի համապատասխան մոտիվը: Սակայն մնացածն էլ հռոմեական տարբերակների սուկ կրկնությունը չէ, այլ պարսկա-արաբական փոփոխակը:

Պարսկերեն փյունիկ թռչունն իսկապես կոչվում է ققنوس, Ղոդնուս: Թեւեւ միջնադարի արեւելյան հեղինակների նկարագրությունները պարունակում են նաեւ որոշ տեղական առասպելական պատկերացումներ, սակայն հիմնականում դրանք փյունիկի մասին հռոմեական պատումների վերարտադրություն են: Ղոդնուս անունը ածանցված է հուն. κίκυνος՝ կարապ բառից, իսկ առասպելը կարելի է գտնել Աթթարի «Թռչունների ժողովում»⁵⁰, Ալիշեր Նավոյիի «Թռչունների լեզուն» պոեմում⁵¹, Ջահիզի, իրն-ալ-Ֆաքի-հի երկում եւ այլուր: Բիրունին հիշատակում է Մադրիբի (Մավրիտանիայի) Անկա թռչունին, որը փյունիկի եւս մեկ արեւելյան տարբերակ է⁵²:

Հետաքրքիր տարբերակ է «Աջա իբ ադ-դունյայի» արթուս հավքի պատմությունը. արթուսն ապրում է արեւելքում եւ լինում է միայն արու: Եթե նա ուզում է ձագեր ունենալ, հավաքում է դարչինի ծառի կտորներ, հետո հուժկու թափահարում է թեւերը եւ կտցահարում փայտը, մինչեւ որ կրակ է ելնում, պառկում է կրակի մեջ ու այրվում: Երբ մոխրի վրա անձրեւ է գալիս, այնտեղ մի քանի որդեր են հայտնվում, որոնք հետո մեծանում ու պատվում են փետուրներով՝ դառնալով արթուս թռչուններ: Այդ թռչունն ապրում է 500 տարի»⁵³:

⁴⁹ Բանահավաք՝ Ա. Նիկողոսյան, ՀՀ ԳԱԱ արխիվ, Բանահյուսության բաժին, FFI, ք. 7955-7956:

⁵⁰ **Фарид-ад-Дин Аттар**, Логика птиц, Москва, 2009, с. 141-142. Արեւելյան առասպելի մեջ ավելանում է եւս մեկ մոտիվ. իր մահվան մահիճ-բունը սարքելիս Ղոդնուսը երգում է: Չի բացառվում, որ այս պատկերացման մեջ պահպանվել է Եգեկիել Ողբերգակի նկարագրած Ելիմի թռչունը (Eusebius, Praep. Evang. IX.29.16), որը շատ հետազոտողներ համարում են փյունիկ (տես՝ **H. Jacobson**, The Exagoge of Ezekiel, Cambridge, 1983, p. 160-162), թեւեւ բուն տեքստում չկան կրակի կամ մահ-վերածննդի եւ բնորոշ այլ մոտիվներ, սակայն հիշատակվում է թռչունի բաղդը ձայնը, արծվից երկու անգամ մեծ եւ թռչունների արքան լինելը:

⁵¹ **Алишер Навои**, Язык птиц, Сочинения в десяти томах, т. 8, Ташкент, 1970, с. 296-298.

⁵² **Абу-р-Райхан Мухаммед ибн Ахмед ал-Бируни**, Собрание сведений для познания драгоценностей (Минералогия), Ленинград, 1963, с. 145.

⁵³ “Аджа иб ад-дунйа” (Чудеса мира), пер. Л. П. Смирновой, Москва, 1993, с. 169.

Հռոմեական և արաբա-պարսկական տարբերակները այլևս ոչնչով չեն հիշեցնում արծվի առասպելաբանությունը: Արծիվն ու փյունիկը վերջնականապես անջատվում են միմյանցից՝ կորցնելով երբեմնի խորհրդանշական մերձությունը, իսկ հավերժական շրջապտույտի խորհուրդը նսեմանում է մինչև սովորական գվարճալի պատմությունը:

Այդ խորհուրդը նորովի է արծարծվում վաղքրիստոնեական գրականության մեջ: Վերն արդեն հիշատակվեց Բարուքի հայերեն պարականոն տեքստը: Միևնույն մարգարեի անվան հետ կապված հունարեն մեկ այլ տեքստ՝ «Բարուքի հայտնությունը» (Baruch 3) և Ենովքի գրքի սլավոններեն տարբերակը նորովի են անդրադառնում անտիկ փյունիկի կերպարին: Դրանցից առաջինում հրեշտակը տանում է Բարուքին այնտեղ, ուր Արեգակը սկսում է իր ճամփան: Արևի առջեից թռչում է ինը սարի մեծության հավքը: Հրեշտակը բացատրում է Բարուքին, որ նա տիեզերքի պահապանն է, որ թռչում է Արեգակի հետ և ընդունում է նրա շողերը: Եթե նա չընդուներ դրանք, ոչ մարդկությունը, ոչ կենդանի այլ բան չեն կարող գոյատևել: Թռչունի թևերի վրա գիր կար, համաձայն որի նրան ոչ հողն է ծնում և ոչ երկինքը, այլ իր իսկ հրեղեն թևերը: Հրեշտակը հայտնում է, որ թռչունի անունն է Փյունիկ, և նա սնվում է երկնքի մանանայով և երկրի ցողով, նրանից դուրս է գալիս որդը, որի արտաթորանքից ստացվում է դարչինը⁵⁴: Այս պարականոն տեքստում հրեշտակը տանում է Բարուքին երկնքի ինը ոլորտներով, և դրանցից հինգերորդում նրանք հանդիպում են Միքայել հրեշտակապետին՝ ճիշտ այնպես, ինչպես Չեչել չերքեզը հեքիաթում հանդիպում է հրեշտակին: Ենովքի գրքում հրեշտակները նրան հասցնում են մինչև վեցերորդ երկինքը, որտեղ էլ նա տեսնում է փյունիկին⁵⁵:

Ահա և Նժդեհյանի հրատարակած առասպելի հունական գուգահեոր՝ փյունիկ թռչունը, որը պաշտպանում է ամենայն գոյը արևի կիզիչ շողերից, և երկնքի ոլորտներն անցնող փյունիկը: Սակայն, ինչպես տեսնում ենք, այստեղ էլ հայկական առասպելն առանձնանում է մի շարք մոտիվներով. հայոց փյունիկը մարդկանց պաշտպանում է երկրի վրա և ոչ երկնքում, և իր պաշտպանության համար վճարում է այրվելով ու վերականգնվելով: Չաչալ չերքեզը ևս ոչ թե բնակվում է երկնքում, այլ ճեղքում է երկնքի ոլորտների պատնեշները՝ այրելով գլուխը և անցնելով սառցե ոլորտը:

⁵⁴ «Апокалипсис Варуха», М. Витковская, В. Витковский, Апокрифические апокалипсисы, Санкт Петербург, 2000, с. 147.

⁵⁵ «Книга Еноха Праведного», гл. 8, С. Аверинцев, Многоценная жемчужина, Київ «Дух і літера», 2004, с. 249.

Դրանով իսկ երկու մոտիվն էլ հայոց մեջ ավելի արխայիկ ու նախնական են և հազիվ թե փոխառված են հունարեն պարականոն տեքստերից:

Անգամ եթե ենթադրենք, որ երգերի բույն շինող տիեզերական թոչունը, որը գտնվում է ծովի կենտրոնում աճող ծառի վրա, եգիպտական արարչության առասպելի մի արձագանք է, իսկ արեւից պաշտպանողը, արծիվ թե փյունիկ, ընդհանուր-անտիկ մոտիվ է, ապա վերը դիտարկված մի շարք սյուժետային գծեր առհասարակ չունեն որեւէ զուգահեռներ այլալեզու սկզբնաղբյուրներում: Դրանց մեջ կարելու է թոչունի հպարտությունը, աստվածամարտության մոտիվը, նրա անհնազանդ, ըմբոստ բնությունը: Հայոց արծիվ-փյունիկը փառք չի տալիս Աստծուն, քանի որ (և դա հաստատվում է եգիպտական և բյուզանդական նյութով) իրեն չի համարում Աստծո արարած և, հավանաբար, դա է պատճառը, որ աղոթքներում նրա հետադիմաձ կերպարը դառնում է չարիքի մարմնավորում: Այդուհանդերձ նա անհրաժեշտ օղակ է տիեզերականության մեջ, թոչունը, որ մարդկային կյանքի պարբերականությամբ շինում է իր բույնը տիեզերքի առանցքի վրա և 500 տարին մեկ նորոգում է ինքն իրեն:

Վարագա արծվի մասին միանգամայն տեղական պատկերացումը եւս մեկ կովան է՝ տիեզերական թոչնի առասպելաբանության տեղական ծագման օգտին: Վարագ լեռն իր կարմրաքար Գալիլիա բարձունքով վաղուց ի վեր նմանեցվել է արծվի. «Վարագա լեռը՝ ճիշտ արծվո օրինակ կեռ գլուխ մը կը ցուցնէ բարձրասար և թելերը տարածած ի հյուսիս և հարավ, իր ծաղկազարդ ու դալար պարանոցն, իր սաթենի քիթ, խնձորենի բերանն ու մեղրոտ կտուց դեպ արեւ է դարձուցած. իր կոկորդեն կախված թնթուխ թթուցը Բեշիշ Գոլն է. իր աչերը Տոնյա Գելին և Սուլթան յայլասին, ... իր դեմքը կը նայի Հայոց ձորոյն վրա, իր գագաթին ունի իբրեւ թագ՝ արյունագոյն քարեր Գալիլիային և իր պուճուճակ՝ Վերին Վարագա լեռնահովիտն:.... Սեւ է իր քարերու գոյնը արծվի փետուրներուն նման...»⁵⁶: Հաշվի առնելով, որ ըստ վանեցիների՝ Վարագա Գալիլիա գագաթի վրա էր ծագում արեւը⁵⁷, Նժդեհյանի պատմած առասպելը մարդկանց՝ արեւի կիզիչ ճառագայթներից պաշտպանող թոչնի մասին կարող է լինել արխայիկ տեղական գրույց՝ լեռ-թոչունի (հիշենք բյուզանդական Բարութի Փյունիկի չափը 7 սարերի հետ համեմատելը) և ամենօրյա իրադարձության ձեռով հանդես եկող տիեզերական շրջապտույտի մասին: Այդ նույն Վարագա արծիվը կարող էր լինել նաեւ Արծրունի մանուկների հովանավորը, իսկ քրիստոնեական պատկերացումների շրջանակներում՝ լույսի 12 սյուների

⁵⁶ Գ. Սրվանձաթյանց, Երկեր երկու հատորով, հ. 1, Երևան, 1978, էջ 134:

⁵⁷ Նույն տեղում, էջ 126-127:

ձեռով երեւացող Վարագա Ս. Նշանով վերահաստատված լուսեղեն համազգային հովանավորը⁵⁸:

Ինչպես տեսնում ենք, հայոց մեջ տարածված է եղել պատկերացումների անտիկ առասպելաբանությունից գրեթե բոլորովին տարբեր, ավելի հարազատ էլ ակնհայտորեն ավելի հարուստ փունջ, որ կապված էր ոչ թե հեռավոր երկրների և էկզոտիկ կենդանիների, այլ տեղական բնական երևույթների հետ: Արծիվը, Չեչել չերքեզը կամ թեկուզ տիեզերական ծառի թռչունը ինչ-որ չտեսնված հրաշալի էակներ չեն, այլ միանգամայն մարմնեղեն, տեսանելի և հասանելի, տեղական կենդանական աշխարհի ներկայացուցիչներ: Դա չէր խանգարում ավանդական հային հավատալ նրանց անմահությանը և վերականգնվելու ընդունակությանը: Հայերը նաև կարիք չեն ունեցել օտար բառերով նկարագրելու իրենց հրաշալի թռչունին, այլ կիրառել են հնավանդ պատկերացումները գործնականորեն անփոփոխ, բայց ճկուն համադրումներով, ինչը թույլ էր տալիս բարոյագիտական տարբեր գնահատականներ տալ հպարտ, բայց մարդկանց պաշտպան ու օգնական, սրբություններ փրկող և հարություն պարգևող տիեզերական թռչունին: Ինչպես վկայում են Եղրդուտի և Անգղա վանքերի առասպելները, Մորոս էպոսի սյուժեն, առակներն ու երգերը, Վարագա արծվի մասին պատկերացումները հայոց փյունիկը նաև ազգային արժեքների պահպան է, մինչդեռ այդ արժեքները և դրանց բարոյական գնահատականը երբեմն սերտորեն կապված են քրիստոնեական դավանանքի և բարոյական սկզբունքների հետ:

РЕЗЮМЕ

В армянском фольклоре и средневековой литературе сохранились ряд сюжетов о бессмертной птице, часть которых связана с орлом, омолаживающимся раз в 500 лет, а другая - с птицей, выходящей гнездо на мировом древе, растущем из моря. Разнохарактерные сюжеты притч, сказок, эпоса "Мокош", мифических преданий, народных песен, молитв-приговоров, загадок объединяются посредством цикла мотивов, встречающихся в текстах в разных сочетаниях. Сравнение этих мотивов с египетскими, античными, раннехристианскими византийскими и арабо-персидскими сюжетами выявляет только частичную общность. Армянская птица, умеющая воскрешать или причастная к воскрешению, связанная с космическим пожаром и моральной оценкой людских нравов - персонаж местный, восходящий к этническому мифу. Об этом свидетельствует как своеобразие армянских сюжетов, так и архаичность образа птицы, его связь с местной фауной и национальными, порой - чисто христианскими, ценностями.

⁵⁸ «Համարարաւ Յայսմաւորը», Բ., փետրվար, Ս. Էջմիածին, 2009, էջ 316-323:

SUMMARY

In the Armenian folk-lore and medieval literature a cycle of fables about the immortal bird are preserved, partly relating the eagle who turns young every 500 years, and partly - about the bird nidifying on the Cosmic tree which grows in the middle of the sea. Fables of different characters in the forms of parables, fairy-tales, parts of the epic “Mokos”, myths, folk songs, magic prayers, riddles unite through a set of motifs which occur in the texts in different combinations. Comparison of those motifs with similar Egyptian, antique, early Christian-Byzantine and Arabic-Persian tales about the Phoenix reveal only partial unity. The Armenian bird which can resurrect or is connected with the act of resurrection, involved in the topic of the world firestorm and judging human morality, is a local character, dating back to the ethnic myth. Uniqueness of the Armenian subjects, archaic character of the bird, its connection with the local fauna and national, sometimes, purely Christian values, witness local origin of the myth.

